

ІСТОРІЯ

Ігор ШЕВЧЕНКО

РЕЛІГІЙНІ МІСІЇ ОЧИМА ВІЗАНТІЇ *

I

Історія релігійних місій Візантії усе ще чекає свого повного висвітлення¹. Християнство від самого початку було місіонерською релігією —

* В основу статті покладено доповідь І. Шевченка, прочитану на Міжнародному конгресі, присвяченому тисячоліттю християнства на Русі-Україні. Текст подається із деякими скороченнями. Перекладено за виданням: Ševčenko Igor. Religious Missions Seen from Byzantium // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1988-1989.— Vols. XII-XIII.— P. 7-27.

¹ Для ознайомлення з темою див.: Zakyntinos D. A. Activité apostolique et politique étrangère à Byzance // La Revue du Caire.— 1946.— № 16.— P. 179-197; Polakis P. K. 'H'Ελληνική ἐκκλησία, καὶ ὁ κόσμος τῶν βαρβάρων // Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, 'Επιστημονική 'Ελευτηρίς.— 1953.— № 1.— P. 450-538; блискуча стаття Х.-Г. Бека: В еск Н.-Г. Christliche Mission und politische Propaganda im byzantinischen Reich // Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo.— Spoleto, 1967.— Vol. 14.— P. 649-674, передрукована як п. IV у кн. того ж автора: Ideen und Realitäten in Byzanz // Variorum Reprints.— [London, 1972]; Dvornik F. Missions of the Greek and Western Churches in the East During the Middle Ages // XIII International Congress of Historical Sciences (Moscow, 1970). Доклади конгресса.— Москва, 1973.— I. 4.— С. 181-201; Engelhardt Isrun. Mission und Politik in Byzanz; ein Beitrag zur Strukturanalyse byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians // Miscellanea Byzantina Monacensia.— München, 1974.— Vol. 19 (значна частина інформації про початки місіонерської діяльності Візантії, що наводиться у даній статті, почерпнута з цієї дисертації); і, передусім, див.: Hannick Ch. Die byzantinischen Missionen // Kirchengeschichte als Missionsgeschichte.— Vol. II, Part I: Die Kirche des frühen Mittelalters.— München, 1978.— S. 279-359, зокрема див. с. 354-359 (бібліографія на с. 358). Про візантійські місії в окремі регіони див., напр.: Thompson E. A. Christian Missionaries among the Huns // Hermathena.— 1946.— № 67.— P. 73-79; того ж автора: Christianity and the Northern Barbarians // The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century / Ed. A. Momigliano — Oxford, 1963.— P. 56-78; Моравсік G. Byzantinische Mission im Kreise der Türkvolker an der Nordküste des Schwarzen Meeres // Proceedings of the XIII International Congress of Byzantine Studies.— 1967.— P. 15-28; Müller L. Byzantinische Mission nördlich des Schwarzen Meeres vor dem elfen Jahrhundert // Ibid.— P. 29-38; Dvornik F. Byzantine Missions among the Slavs.— New Brunswick, 1970; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth.— New York; Washington, 1971.— P. 84-86 (Болгарія); 137-153 (Моравія); 173-201 (хозари, алани, Русь); Vavřínek V. The Introduction of the Slavonic Liturgy and the Byzantine Missionary Policy // Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.— 11. Jahrhundert.— Prague, 1978.— S. 255-281; А в е н а р и у с А. Християнство на Русі до 989 г. // Там же.— С. 301—315. Для зіставлень, про введення християнства на Русі, включно з дискусією про вплив Візантії на різні народи в час їх переходу до християнства, див., напр.: Введення християнства у народів Центральної і Восточної Європи. Крещення Русі.— М.: Інститут славянознавства і балканістики АН СРСР, 1987; Принятіє християнства народами Центральної і юго-восточної Європи і крещення Русі / Под ред. Г. Г. Литаврина.— М., 1988; Florja B. N., Litavrin G. G. Christianization of the Nations of Central and South-East Europe and the Conversion of Old Rus' // Byzantinoslavica.— 1988.— № 49.— P. 185-199; И в а н о в С. А. Роль християнізації в отношениях Византии со славянами // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма.— М., 1989.— С. 4—6 (суттєві моменти). Див. також посилання 7 далі.

рідкісний різновид серед релігій світу, поряд з такими ж релігіями, як буддизм, маніхейство (нині занепале) та іслам².

Говорячи про християнське місіонерство Візантії, треба мати на увазі його ідеологічну концепцію, яку першим висунув Євсевій, сучасник і оспівувач Костянтина Великого, невдовзі після тріумфу нової віри. Концепція ця передбачала коекстенсивність Візантійської імперії з християнством. Тобто кожен здобуток імперії був здобутком християнства, і кожне завоювання християнства за межами цивілізованого світу було завоюванням імперії. Звідси виходить, що кожен місіонерський захід, до якого був причетний візантійський уряд, суміщав релігію з політикою. Про це слід пам'ятати, особливо коли підійдемо до розмови про урядові місії³.

Насамперед представимо загальний огляд місіонерських досягнень християнства напередодні хрещення Русі. В сер. X ст. церква, керована римським патріархатом, могла з гордістю оглянутися на свою успішно проведену місіонерську діяльність. Чимало народів Центральної Європи були навернені до віри; св. Августин Кентерберійський вернув Британію в лоно церкви; Англія VIII ст. дала Німеччині св. Боніфація; імперія Карла Великого навернула саксів як мечем, так і хрестом; чехи й поляки на сході вже були або от-от мали стати християнами. І все ж чимало роботи ще було попереду. Поза впливом християнства перебували Скандинавія, Ісландія, Фінляндія, а також пруси, серед яких року приблизно 1000-го мав загинути мученицькою смертю місіонера св. Войтіх-Адальберт; так само стояла справа з литовцями, чий час мав пробити щойно через кілька століть. До 950 р. західні місії могли похвалитися запровадженням християнства на значній — навіть більш як значній — території. Однак перед ними ще було блискуче майбутнє.

Інакше виглядали справи церков, що належали до східних патріархів — як православних, так і монофізитських. На той же час, сер. X ст., одну з них — Константинопольську церкву — чекало тільки одне важливе досягнення (що й складає тему нашої статті); всі тріумфальні здобутки східних місій уже належали до минулого — але яке це було минуле! За правління Юстиніана, після падіння держави вандалів в Африці, у християнство були навернені берберські племена. Ефіопія була християнізована у два етапи: спершу в IV ст. одним доброзичливцем-місіонером, що діяв за вказівкою Александрії, вдруге — у VI ст. групою сирійських святих мучеників. За Юстина і Ефіопія у союзі з Візантією розпочала війну проти південноаравійського іудейського короля, і після його поразки в його державі запанувало християнство. Близько 540 року три Нубійські царства — на південь від храму Ізиди в єгипетських Філах, на південь від сьогоднішньої Асуанської греблі,

² Про християнство як місіонерську релігію в світовому контексті див.: Neill Stephen. A History of Christian Missions.— 2nd ed., 1986. Зокрема див. с. 15—119 (до 1500 р.), — це чудова праця, з доброю (хоча здебільшого англомовною) бібліографією, с. 479—499.

³ З-посеред обширної літератури на тему політичної теології Євсевія див., напр.: Farina R. L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo.— Zürich, 1966.— P. 193—194, 252—255, 312—319; Barnes T. D. Constantine and Eusebius.— Cambridge (Mass.); London, 1981.— P. 253—255, 393—394; Barbero G. „La patristica“ // Storia delle idee politiche, economiche e sociali / Ed. L. Firpo.— 1985.— Vol. II, part 1.— P. 496—503, 539. Стосовно пізніших періодів див. парадоксальну статтю: Christou P. The Missionary Task of the Byzantine Emperor // Byzantina.— 1971.— N 3.— P. 279—286 (імператор вважався послідовником апостолів; однак політичні мотиви його діяльності не були визначальними).

і ще далі на південь, у нинішньому Судані, — прийняли монофізитське або православне християнство до кін. XIV ст. В районі Дунаю, в перші роки правління Юстиніана, Візантія на вернула до віри короля герулів та його знать. За період від VI до поч. X ст. народи східного побережжя Чорного моря — абазги, цани і лази — прийняли хрещення від Візантії через своїх правителів або ж завдяки старанням місіонерів. Окремої розмови потребує історія навернення вірмен та грузинів, що приєдналися до християн у IV ст. Гунни, які проживали на Кримському Босфорі, та гунни-сабіри, що селилися на північ від Кавказу, були охрещені при Юстиніані: перші — з допомогою їхнього правителя, другі — завдяки діяльності добровільних місіонерів-вірмен (останнім, проте, допомагав імператорський уряд). Балкани й Центральна Європа IX—X ст. були ареною візантійського місіонерства. Я лише перелічу факти: повторне навернення сербів; урядова місія до далматських слов'ян за Василя I (помер 886 р.); хрещення болгар при Михаїлі III (864) і дві славнозвісні невдачі — Кирило-Мефодіївської місії до Моравії та спроб насадити християнство спочатку в тому краї, що звався Паннонією, а потім — у тому, що згодом став Угорщиною.

На Сході, починаючи з V ст., візантійське християнство — частково у його еллінській і православній, та здебільшого у його семітській та монофізитській одежі — прийняли арабські племена, що так чи інакше були залежні від Візантійської імперії чи перського Сасанідського царства. Навернення тривало у Сирії, між Тігром та Євфратом, і в самій Сасанідській імперії. Діяльність ця велася під страхом смерті для обох сторін — як для навернених, так і для самих місіонерів. Згодом, завдяки торгівлі й кочівлі народів, викликаних арабськими і монгольськими набігами, вплив Візантії поширився ще глибше на схід, — ті тридцять тисяч аланів, що, як відомо, склали охорону хана Кублая в Бейні в другій пол. XIII ст., були православними нащадками кавказьких аланів, навернених у християнство близько 900 р., за часів візантійського патріарха Миколи Містика⁴. Те саме століття, що почалося хрещенням аланів, мало завершитись остаточним наверненням до Христової віри Русі, на час якого візантійська канцелярія і патріарша резиденція вже нагромадили п'ятсотлітній місіонерський досвід.

II

Найбільш інтенсивно проводилися візантійські місії у два періоди — у VI та IX—X ст. Тобто релігійна активність пробудилася в імперії досить пізно. Поза двома винятками, годі назвати якийсь германський народ, що

⁴ Далекосяжні несторіанські місії в Центральну Азію, Індію, Китай і Монголію виходять за рамки нашого огляду, оскільки їх важко оглянути «очима Візантії» безсторонньо. Під кін. V ст. несторіани, переслідувані на візантійських землях, утвердилися серед християн Сасанідської імперії; відтоді місіонерська діяльність їхньої «перської церкви» велася переважно з сасанідського Ктесіфону.

Про православних аланів у Китаї див., напр.: Dauvillier J. Byzantins d'Asie centrale et d'Extrême-Orient // *Revue des études byzantines*. — 1953. — № 11. — Р. 62-87, зокрема, с. 78; про православних согдів з Хоарезму, які переклали одну з літургій рідною мовою (остання згадка про цю мову датується 1307 р.), див.: Там же. — С. 67-68. Схоже на те, що "Sugdi" з Житія Константина, апостола слов'янського (16:8) — це согди (по-грецькому Σβυδοι). (Бачу, що до цієї думки прийшов Л. Ржегачек: Řeháček L. Sugdové v stsl. Životě Konstantinově // *Slavica Pragensia*. — 1971. — № 13. — С. 53-70, зокрема, с. 65-69.)

масово прийняв би християнство до входження його в склад імперії⁵. Можна вважати, що в VI ст. активність ця була наслідком боротьби за владу над обширом земель від Кавказу до Червоного моря, що її вела імперія з сасанідським Іраном. Місіонерська діяльність IX—X ст. припадає на період, коли імперія виборювала перевагу над болгарами на Балканах і над арабами в Малій Азії і коли знов окріпла матеріально, створивши передумови для відродження елітарної літератури, образотворчого та видовищного мистецтва⁶. Напередодні хрещення Русі Константинополь був найцивілізованішим і найрозкішнішим містом світу (можливо, поряд з Каїром та Багдадом), і варвари — як християни, так і погани — знали це. Свій престиж серед варварів імперія вміло використовувала, хоча вибір практичних можливостей для місіонерської діяльності в X ст. мала невеликий — може, й менший, ніж мав тогочасний Захід. Таких можливостей було чотири: місії до угрів, хозарів, печенігів і на Русь. Поразка спіткала Візантію тільки з уграми, які близько 1000 р. прийняли покровительство Заходу⁷. Переговори про запровадження візантійської ієрархії, що їх вели і Херсон, і Константинополь в Хозарії на початку століття, просувалися непогано⁸, але в другій половині того ж століття Хозарія вже не існувала; деякі печенізькі племена в сер. XI ст. були охрещені й поселилися вздовж Дунаю⁹, — залишилася Русь. А як було з Руссю, ми знаємо.

III

Місії Візантії можна поділити на три категорії. До першої категорії належали місії, для підтримки яких імператорський уряд посилав війська, — так було з абазгами, цанами і кримсько-босфорськими гуннами. До другої категорії відносяться місії, в яких уряд брав дипломатичну участь, хоча, як часто показують наші джерела, він тільки відгукувався на ініціативу іноземних вождів, які або безпосередньо зверталися з проханням прийняти їх у християнську общину, або показували, що віддають перевагу візантійській формі християнства, — так було з лазами в VI ст. та з хозарами, далматами й морав'янами в IX—X ст. Нарешті, до місій третьої категорії належала

⁵ Виняток склали руги і лангобарди. Див.: Thompson E. A. Christianity, зокрема, с. 76—78 (посилання 1).

⁶ Про відновлену могутність імперії див.: Treadgold W. The Byzantine Revival: 780-842. — Stanford (Calif.), 1988.

⁷ Це була почесна поразка. Щоправда, принц Геца і його син Іштван у 970-х рр. приєдналися до римської церкви, однак у сер. X ст. перші з угорських вождів були охрещені, а перший угорський єпископ висвячений саме в Константинополі. Вплив візантійської церкви зберігся в Угорщині до XI ст. і далі. Див.: Moravcsik Gy. The Role of Byzantine Church // Moravcsik Gy. Byzantium and the Magyars. — Amsterdam, 1970. — P. 102-119; Györfy Gy. La christianisation de la Hongrie // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. — Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge (Mass.), 1988-1989. — Vols. XII-XIII; див., зокрема, бібліографію у посил. 1 та 29.

⁸ Nicholas Mystikos. Letters 68, 106 // Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters / Eds. R. J. H. Jenkins, L. G. Westerlink. — Washington (D. C.), 1973. — P. 314-315; 388-391; 554-555; 569. Обидва послання датовані 919—920 рр.; єпископ, якого просили хозари, от-от мав бути обраний за вказівкою єпископа Херсонського і висвячений у Константинополі.

⁹ Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, Κωνστ. ὁ Μονομάχος, 16=456, 57—457,14 / Ed. I. Thurn. — Berlin, 1973.

діяльність чи то офіційно підтримуваних, чи, частіше, доброхотних місіонерів-християн або прихильників християнства — так було з монофізитами, які викорінювали залишки язичництва в Малій Азії чи наvertsали в Христову віру поселенців суміжних з Візантійською та Сасанідською державами східних земель. Якийсь час територія, що перебувала під впливом місіонерів-монофізитів, була навіть більша, ніж землі, охоплені православним християнством — як латинським, так і грецьким.

Місії першої з цих категорій — коли йшлося про військове чи поліційне втручання у разі потреби — найменше заслуговують на увагу. Навіть спроби навернення євреїв у IX ст. робилися шляхом застосування не так сили, як спонуки¹⁰. У Візантії ми не знайдемо чогось такого, як германські хрестові походи чи подібне ж хрещення мечем, що його ніс саксам Карл Великий, оботритським слов'янам — Генріх Лев, а прусам — тевтонські рицарі. Навіть повну асиміляцію слов'ян у Греції (що на X ст. набула чималого розмаху) навряд чи можна приписати візантійським військовим кампаніям (оскільки згадок про них обмаль) чи активності візантійських місіонерів у суміжних слов'янських регіонах (оскільки згадуються вони лише в X ст.). Швидше всього, асиміляція ця відбулася так, як з германськими племенами, що кількома століттями раніше вторглися в імперію й осіли на її пограниччі: сильний імпульс, що спонукав осілих у Греції слов'ян до асиміляції (читай: християнізації), виходив, мабуть, від їхньої власної знаті. Ця знать, сліди якої можемо знайти в IX ст., прагнула нав'язати духовний зв'язок зі світом, серед якого жила і в якому хотіла утвердитись¹¹.

Місії наступної, другої категорії — коли місіонерство прибирало дипломатичну форму відгуку на прохання, що надходило ззовні — складають основну частину візантійських місій, куди, швидше всього, входили й місії, які стосувалися Русі. Найкращий опис принаймні двох таких місій можна прочитати у Житіях Кирила і Мефодія. Ці Житія є візантійськими документами, в яких прославляються два візантійці. Базуються вони почасти на візантійських текстах, писаних по-грецькому. Автор одного з них знався з грецькими колами Риму і мав візантійський світогляд, і, нарешті, самі тексти описують практичну діяльність візантійських місіонерів¹². При всьому тому, припускаю, що збереженням цих цінних матеріалів ми завдячуємо фактові, що написані вони варварською слов'янською мовою. У доволі багатих тогочасних грецьких джерелах ані рядком не згадано про діяльність цих двох апостолів серед слов'ян і, тим більше, серед неслов'ян. Після цього годі дивуватися, що у візантійських джерелах приблизно того ж періоду (на кін. X ст. вони вже не такі багаті, як у IX ст.) не згадується про хрещення Воло-

¹⁰ Див. головну частину у: *Theophanes Continuatus*, 5,95=341,8—342,6.— Вонн (далі, якщо джерело не зазначене, цитати з усіх візантійських істориків наводяться за: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, опубл. у Вонні); щодо інших частин, де описане хрещення іудеїв за Василя I, див.: *Starr J. The Jews in the Byzantine Empire*.— Athens, 1939.— Nos. 61-72, 76, 78-79.

¹¹ На цю тему див. неопубліковану доповідь, виголошену мною 1985 р. в Римі на святкуванні 1100-х роковин смерті св. Мефодія. Там я стверджував, що казково багата вдова *Danelis* чи *Danelina* (див.: *Theophanes Continuatus*, 5, 11; 73-77=226, 23—228, 21; 316,20-321,10, Вонн) була представницею слов'янської знаті у Пелопоннесі IX ст., яка саме в цей період зазнавала асиміляції.

¹² У цих кількох реченнях я коротко виклав свої погляди на культурні координати й джерела Житій обох слов'янських апостолів і поки що залишу їх без аргументації.

димира — лише двома-трьома рядками говориться про обставини цього хрещення¹³.

Історії місії третьої категорії, що велися урядовими місіонерами або ж аматорами, читати найцікавіше. Автором більшості з них є монофізит Іоанн Ефеський, який писав сирійською мовою. Вони насичені барвистими (хай не завжди повчальними) деталями. Ось кілька ілюстрацій: дві суперницькі місії — православна, підтримувана Юстиніаном, і монофізитська, підтримувана його дружиною Теодорою, — змагалися, хто швидше сягне вуха нубійського правителя; розповідається, як Теодора залякувала візантійського прикордонного урядника і як монофізити виграли ці гони хитрістю; далі ми довідуємось, як під час свого дворічного побуту в нобадів Юліан, монофізитський глава Теодориної місії, з третьої години дня до десятої вечора висиджував, майже голісінський, у ямах з водою, бо спека в тій місцевості була нестерпна¹⁴; як монофізитський єпископ Симеон успішно дискутував з несторіанцями, але бути суддею в цій дискусії запросив сасанідського урядника, тобто мага-язичника, — як на нас, принизливий вияв сектантського рвіння¹⁵; як той самий Симеон протягом семи років у багатьох містах записував на спеціальних полотняних плахтах вірування різних народів — не з наукового інтересу, а тільки для того, щоб довести, що несторіанство було релігією меншості; цей протеже Теодори піднісся у наших очах тим, що повернувшись у християнство багачів одного сарацинського племені й намовив їх побудувати собі церкву¹⁶.

Поряд з такими ж цікавими історійками і донесеннями про маломасштабні успіхи в навертанні до віри бедуїнів читаємо про труднощі місіонерських змагань: Якова Баррадея, засновника яковівської церкви, уряд то підтримував, то цькував. Оскільки здебільшого переважало останнє, він мусив весь час бути на ногах, щоб уникнути арешту. Та, сказано, незважаючи на це, він висвятив сто тисяч священників як у межах, так і за межами імперії¹⁷. Іоанн Ефеський у Малій Азії діяв як агент уряду. Він сам заявляє, що побудував там понад дев'яносто церков і десять монастирів. Його за-

¹³ Див.: Leo Diaconus, Hist., 175,9—10, Bonn (захоплення Херсонеса тавроскіфами); Scylitzes, Hist., Βασίλ. καὶ Κοωνταντίνος, 17 = 336, 88—92/Ed. I. Thurn (союз з Володимиром проти Варди Фоки; одруження Володимира з сестрою Василя II Анною). Присвячений Володимирові уривок розповіді про хрещення росів у IX ст. є пізньою компіляцією, що в основному спирається на Скілицю: Scylitzes, Hist., Βασίλ., 43 = 165,17—166,43 / Ed. I. Thurn. Текст уривка див.: Regel W. Analecta byzantino-russica.— St. Petersburg, 1891.— P. XXVII—XXX; 50, 21—51, 23; Schreiner P. Ein wiederaufgefundener Text der "Narratio de Russorum Conversione" und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen // Byzantinobulgarica.— 1978.— № 5.— S. 297—303; див. також пізніший виклад історії хрещення: The Baptism of the Russians in the Iviron Codices 1317 and 1319 of the 18th Century / Ed. C. Papoulidis // Balkan Studies.— 1981.— № 22.— P. 80, 7-81, 36 (частково вона прямо спирається на Феофана: Theophanes Continuatus, 5, 97). Найновішу бібліографію див. у: Poljakov F. V. Nachlese zum "Novum Auctarium BHG" // Byzantion.— 1988.— № 58.— S. 186, а також у посил. 14.

¹⁴ John of Ephesus. Hist. Eccl., pars III, lib. IV, capp. 6—7 / Ed. E. W. Brooks // Corpus Script. Christ. Orientalium. Scriptores Syri.— Louvain, 1936.— Ser. 3, Vol. 3.— P. 136-139.

¹⁵ John of Ephesus. Lives of the Eastern Saints, I / Ed. E. W. Brooks // Patrologia Orientalis (abbr.—PO).— 1923.— N 17.— P. 144, 147-152.

¹⁶ John of Ephesus. Lives (посил. 15), I // PO.— 1923.— N 17.— P. 154-157; 140-141.

¹⁷ John of Ephesus. Lives (посил. 15), II // PO.— 1924.— N 18.— P. 690-697 (с. 696: Яків висвячує аж сто тисяч священників); PO.— 1925.— N 19.— P. 153-158.

службою є й охрещення двадцяти трьох тисяч душ і спалення двох тисяч поганських книжок в одній тільки малоазійській провінції. Лише в Карії він, на кошти Юстиніана, навернув тисячі ідолопоклонців, збудував там двадцять чотири церкви, а головну поганську святиню, якій підкорялося п'ятнадцять сотень менших, обернув на монастир¹⁸.

Іноді масове навернення здійснювалось не мандрівними місіонерами, а ченцями-скитниками. Кирило Скіфопольський (православне джерело VI ст.) розповідає нам, що трапилося неподалік від Єрусалима в 20-х рр. V ст. Вождь одного арабського племені, колишній васал сасанідських персів, пробрався на візантійську територію до знаменитого анахорета Євфимія, який виликував його параплегітика сина. Вождь і його сім'я були охрещені. Незабаром вождь навідався знову, тим разом з громадою сарацинів — чоловіками, жінками, дітьми, — й попросив донести до них слово спасіння. Ця чимала група людей, після деяких катехизисних настанов, теж була охрещена, і на доказ вдячності вождь племені збудував для Євфимія пекарню, три келії, водосховище й церковцю. Невдовзі вже ціле плем'я переселилося до Євфимія, — той накреслив для них ескіз церкви, зробив розбивку для шатер, що мали розміститися довкола неї (виступив, так би мовити, в ролі містечкового архітектора), і цим спричинився до переходу бедуїнів на осілий спосіб життя. Євфимій часто відвідував нових поселенців, поки не призначив їм священика і дияконів. До першопоселенців приєднувалися все нові й нові бедуїни, так що з часом довкола скиту виросло кілька таборів. Таким чином, як каже нам джерело, «зовки Аравії» прилучилися до Євфимієвої пастви. Нарешті, на пропозицію останнього, заможний вождь племені обійняв сан «єпископа шатер» — вочевидь, він був найбільш відповідною особою для приведення душ до спасіння. Єрусалимський патріарх схвалив цю ідею¹⁹.

IV

Якщо глянути на візантійські місії в цілому, то можна побачити в них спільні риси. Одна така риса визнається майже всіма — ієрархічність структури урядових (та й деяких добровільних) місій. Та сама схема — зверху вниз — діяла серед варварів. Початки християнства могли зародитися в тій чи іншій варварській землі через торгівлю або завдяки візантійським військовополоненим, що осіли там силою обставин (так започаткувалося християнство в грузинів, у готів Вульфїли, в болгарів за Омуртага чи за царя Крума в IX ст.)²⁰, але остаточний триумф християнської віри зале-

¹⁸ John of Ephesus. Lives. (посил. 15), II // PO.— 1924.— N. 18.— P. 660; того ж автора: Hist. Eccl. (посил. 14), pars. III, lib. III, capp. 36-37, pp. 125-128; Nau F. Analyse de la seconde parti inédite de l'Histoire Ecclésiastique de Jean d'Asie // Rev. de l'Orient chrétien.— 1897.— N 2.— P. 482 (охрещено 70 000 язичників, збудовано 96 церков і 12 монастирів); інші джерела див.: Engelhardt I. Mission (посил. 1), pp. 12-19.

¹⁹ Cyril of Scythopolis. Vita Euthymii / Ed. E. Schwartz // Kyrillos von Skythopolis.— Leipzig, 1939.— P. 19—25, зокрема, p. 24—25.

²⁰ Про військовополонених і купців як поширювачів нової віри серед язичників див., напр.: Thompson E. A. Christianity (посил. 1).— P. 57-62; див. також Захарію Митиленського: Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle / Transl. F. J. Hamilton, E. W. Brooks.— London, 1899.— P. 329 (римські полонені серед «гуннів»). Про часи Крума й Омуртага див.: Theophanes Continuatus, 5,4=216,9—217,20, Bonn. Те що візантійські місії діяли «зверху вниз», чітко бачив I. Енгельгардт: Engelhardt I. Mission (посил. 1).— P. 77, 89, 170.

жав від варварського правителя і його еліти. Хто б то не був — король гуннів, лазів, герулів чи вождь бедуїнського племені, що оселилося біля скитника, і хоч би як він діяв — сам прибував до Константинополя чи листовно запрошував місіонерів до себе, — в кінцевому підсумку все зводилося до глави держави чи племені, і тільки через нього Боже благословення спало на спершу на його родину, а потім і на його народ. Аналіз показує, що ця практика насадження християнства мала багатовікову традицію, яка підтверджується, з одного боку, Афінагоровою апологією нової віри, зверненою до імператора Марка Аврелія в II ст., а з другого — посланнями папи, що плекав надію на повернення в праведну віру Івана Грозного в XVI ст.

Перелічуючи інші спільні риси, характерні для візантійських місій, висвітлюватиму заодно і факти, і механізми імператорської дипломатії та пропаганди. Варварського правителя, що мав бути охрещеним, щедро осипали дарунками — золотими, срібними, шовковими (в тому числі й обрядовими) одягами²¹. Якщо цей правитель приїжджав до столиці, в палаці для нього влаштовували пишній прийом, садовили на почесне місце за імператорським столом, потісняючи й ущемляючи тим самим високих візантійських сановників²². Імператор грав роль хрещеного батька для правителя-новохрещеника — прикладів маємо під достатком. Іноді такого правителя одружували з високопоставленою візантійською дамою²³. На землях, що перейшли на християнство, місіонери запроваджували такі сільськогосподарські нововведення, як культивування і щеплення фруктових дерев, садіння овочів²⁴. До переходу в християнство такий правитель-новохрещеник (читай: новохрещена правляча верхівка) дивився на землю рومیїв

²¹ Кілька довільно вибраних ілюстрацій: John of Ephesus. *Hist. Eccl.* (посил. 14), pars. III, lib. IV, 6.—P. 136,13—14; 7.—P. 138,14—15 (нобади); Malalas. *Chron.*, 413,10—21, Bonn і Chron. Paschale, 613,19—614,9, Bonn (Цаф); Malalas. *Chron.*, 428,1—2, Bonn (Grepes); Там же.—431,19—20 (Grod); Scylitzes. *Hist.*, *Κωνσταντ. πάλιν αυτοκρ.*, 5=239,63—64 (Bulcsu).

Про передачу обрядових строїв язичникам Корсики див. послання папи Григорія Великого: Pope Gregory the Great. *Letter 8, 1* (597 p.) // *Monum. Germ. Hist. Epistulae*, II.—1957.—P. 2,4; про передачу цих строїв убогим євреям з Агригенту див.: *Letter 8, 23* (598 p.) // Там же.—P. 25, 1—2.

²² Сюди відноситься історія про Аморкеса (Імру аль-Каїса), який відвідав Константинополь за Льва I у 470-х рр., їв за імператорським столом, брав участь у сенаторських диспутах і сидів вище, ніж патриції, — все це в надії, що він прийме християнське віросповідання. Див., напр.: *Excerpta de legationibus* / Ed. C. de Voog.—Berlin, 1903.—Pt. II.—P. 568—569 (взято з Мальхуса Філадельфійського; на мою думку, *πρωτοπατριάρχων* у 569,24—25 слід читати *πρὸ τῶν πατριάρχων*).

²³ Декілька прикладів: Юстиніан I (помер 565 p.) був хрещеним батьком гуннського короля Грода і короля герулів Грепа (Агриппи); Гераклій (помер 641 p.) чи його брат Теодор був за кума «гуннському» оногундурському (?) правителю; Лев IV, приблизно в 777 p., був хрещеним батьком болгарського хана Телеріга; Костянтин VII — угорського вождя Бульчу (Bulcsu) (прибл. 948 p.). За Юстина I правитель лазів Цаф, хрещений у Константинополі, одружився з дочкою (внучкою?) одного з патриціїв; див. Хроніку Малали: Malalas. *Chron.*, 413,7—9 і Chron. Paschale, 613,14—17, Bonn.

²⁴ Zachariah of Mitylene. *Syriac Chronicle*. (посил. 20), p. 330 (у VI ст. вірменський єпископ Мак побував у гуннів-сабірів, де «садив рослини, сіяв різне насіння і [...] багатьох охрестив»); Theophylact Nephaistos of Ochrid. *Vita Clementis*, 23,68 / Ed. Milev.—1955.—P. 78 (у IX ст. Климент Охридський переніс із Греції в Болгарію культуру вирощування фруктових дерев). Так само й на Заході, див.: Flaska m p F. *Die Missionsmethode des hl. Bonifazius* // *Gesch. Darstellungen und Quellen* / Hrsg. von L. Schmitz-Kallenberg, 2-e Aufl.—Hildesheim, 1929.—8.—P. 48 (місіонери св. Боніфація прорубували ліси, ввели виноградарство і, цілком імовірно, кращі сорти овочів).

як на землю обітовану, а повернувшись додому, почувався вже «часткою» імперії, членом нової спільноти, висловлював бажання «підкорятися нерозривній общині» візантійців і хотів (чи, принаймні, почувався до обов'язку) жити з ними у мирі²⁵. Це «чуття єдиної родини» поширювалося не тільки на саму «світлоносу» імперію; в теорії, воно охоплювало й сусідів новохрещеника — християнізованих варварів. «Я допоможу вигнати ворогів твоїх з твоєї землі, — писав король алодеїв королеві нобадів, — бо твоя земля — це моя земля, і твої люди — мої люди, відколи я християнин²⁶ [як і ти]», У візантійському трактуванні, новохрещеник сам напрошувався бути васалом імперії і брав на себе зобов'язання захищати володіння імператора або ж посилати до нього війська, якщо той потребуватиме²⁷. Та навіть візантійці були змушені визнати, що в одному випадку новонавернений правитель взамін на прийняття християнства відторгнув від імперії шмат її землі²⁸.

V.

Маючи непогане уявлення про механізм візантійських місій на вищих урядовому і церковному рівнях, ми водночас недостатньо поінформовані в тому, як діяв цей механізм. Можемо з одного випадку зробити висновок, що спочатку за кордон висилали загони проповідників, які готували ґрунт для прибуття посадових ієрархів; що ці місіонери почувалися за кордоном незатишно, скаржилися на життєві умови, і що їх заміняли іншими²⁹. Знаємо також, що дехто з них після повернення з нелегкої служби дістав у нагороду високі посади. Так, Євфимій, посланий до аланів, став абатом монастиря на горі Олімп у Бітінії і послом до болгарського царя Симеона³⁰.

Проте все це — дрібна пожива. Скупенькі дані знайдемо і з таких двох суттєвих питань: мова, якою проповідувалося Боже слово, і методи, якими нова віра передавалася наступним поколінням. Читаємо і перечитуємо Життя Кирила та Мефодія і грецькомовне Життя їхнього учня Климента. Поза

²⁵ Theophanes Continuatus, 4,15=164,21—165,2; 165,8—10, Bonn (болгари).

²⁶ John of Ephesus. Hist. Eccl. (посил. 14), pars. III, lib. IV, 52 — p. 179, зокрема, p. 179, 15, де наводяться цитати з Книги Рут, 1: 16 та 3 Reg., 22: 5.

²⁷ Про васальство як наслідок хрещення див.: Malalas. Chron., 434,10, Bonn («Індія» означає Ефіопію Аксуму); див. також випадок правителя лавів Цафа та короля герулів Грепа: Engelhardt I. Mission (посил. 1), pp. 81-82, 84. Згідно слов'янського Життя Кирила-Костянтина (Life of Cyril-Constantine, cap. 11,2), близько 860 року хозарський каган, сподіваючись невдовзі бути охрещеним, запропонував візантійському імператорові дружбу (тобто союзництво) і службу, коли тільки той цієї служби запрогне. За іншими прикладами див.: Djčev I. Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares у того ж автора: Medioevo byzantinoslavo.— Roma, 1971.— P. III.— P. 63—75, зокрема, с. 64, посил. 3. Про відправку військ див. с. 29 і посилання 50 та 51 даної статті.

²⁸ Правителем цим був болгарин Борис-Михаїл. Евфемістичний опис цієї територіальної звади див. у: Theophanes Continuatus, 4,16=164,23-165,6, Bonn.

²⁹ Див.: Nicholas Mystikos. Letter 79, с. 339 (посил. 8; дата: 912 р.); Letter 133, зокрема, 7—13, с. 432 (приблизна дата: 915 р.); Letter 135, с. 436—442 (дата: 918?). Про систему ротації (iterumque misit...), що її практикувала Зальцбурзька церква у своїй місіонерській діяльності у Каринтії, див.: Conversio Bagoariorum et Carantanorum... / Ed. H. Wolfram.— Wien, 1979.— Cap. 5.— P. 43—44; Sullivan R. E. The Carolingian Missionary and the Pagan // Speculum 28.— 1953.— N 4.— P. 709.

³⁰ Nicholas Mystikos. Letter 9, 264—273 (посил. 8), с. 68; дата послання: 917 р.

тим, мусимо звертатися навіть до *obiter dicta* *, яке знаходимо переважно у джерелах негрецького походження. Із сирійських текстів довідуємося, що Святе Письмо було перекладене на мову гуннів-сабірів, імовірно, якимсь вірменським місіонером³¹. Зазначаємо й таке, що протеже імператриці Теодори, єпископ Симеон, просвітитель сарацинів, мав неабиякий хист до мов: хоч би в яку місцевість він прибув, уже на третій день свого побуту там говорив місцевою мовою³². В пошуках паралелей звертаємося до обширних документальних свідчень місій св. Вілліброрда; св. Віллегада, св. Людгера і, насамперед, св. Боніфація до Німеччини VIII ст. і бачимо, що останній — як і його сподвижники — проповідував на діалектах фризів, гессів і тюрінгців, — факт, вартий похвали, хоча для тих, хто розмовляв однією з германських мов, перейти на діалект було, мабуть, неважкою справою (св. Людгер сам походив із фризів). Св. Боніфацій настільки добре розумів необхідність проповідувати християнську віру рідною мовою тих, хто мав її прийняти, що передбачив — помилково, як ми тепер знаємо, — що *rustica gens hominum Sclavorum et Scythia dura* ** (в тому числі, мабуть, і українські землі) ніколи не побачать світла Христового, бо мови слов'ян місіонери не знають³³.

Проте коли ми звернемося до грецькомовних візантійських джерел, то завважимо суцільну мовчанку щодо того, якою мовою велося проповідництво. Так, прочитавши неодноразово цитований вступ до Проповіді Іоанна Золотоустого, виголошеної в Готській церкві Константинополя³⁴, можемо цілком слушно ствердити, що візантійці знали про переклади Святого Письма, які робилися і на їхніх власних, і на сусідських землях; згадувано також нападки слов'янських апостолів на триязичну ересь³⁵. З цього багато хто робить усе ж висновок про доброзичливе ставлення Візантії до національних мов. На жаль, доброзичливості цій — на відміну від доброзичливого непомічання чи тактичних розрахунків — документальне підтвердження навряд чи знайдеться. Навіть у Проповіді Іоанна Золотоустого — якщо читати її в контексті боротьби, яку вів Іоанн проти аріанів і поганської панівної верхівки³⁶; і тим більше у Феофілакта, архієпископа Охридського, — навіть при тому, що Феофілактове Житіє Климента ґрунтується на

* *Obiter dictum* (лат.) — сказане мимохідь (прим. перекл.).

³¹ Zachariah of Mitylene. *Syriac Chronicle* (посил. 20). — pp. 329-330.

³² John of Ephesus. *Lives* (посил. 15), II // PO. — 1924. — Vol. 18. — P. 155.

** *Rustica gens hominum Sclavorum et Scythia dura* (лат.) — сільське плем'я рабів і сувора Скифія (прим. перекл.).

³³ Цит. за: Flaska p F. *Die Missionsmethode* (посил. 24), p. 33 і посиланням 161; подано в інтерпретації автора. Про брак свідчень щодо того, чи знали франкські й баварські місіонери слов'янську мову та про використання ними перекладачів див.: Sullivan R. E. *The Carolingian Missionary* (посил. 29), p. 715, зокрема посилання 66. Через 36 років після видання цієї праці Салліван видав найповнішу досі бібліографію робіт про методи діяльності каролінзьких місіонерів у своєму дослідженні: *The Carolingian Age: Reflections on Its Place in the History of the Middle Ages* // *Speculum* 64. — 1989. — N 2. — P. 277. — Fn. 22.

³⁴ Migne // PG, 63, cols. 499—510, зокрема, cols. 499—502, 503—504.

³⁵ Див.: Житіє Кирила-Костянтина, 16 (посил. 27).

³⁶ Основна думка у Мігне: Migne // PG, 63, cols. 499—502 полягає в тому, що тонкощі грецькомовної поганської філософії вже не викликали інтересу навіть у греків (*ὀμοφώνους*), в той час як прості й дохідливі християнські істини здобули високий авторитет серед не-греків (*ἑτεροφώνους*). Мудро робив Іоанн, коли посилав до готів, що переважно були аріанами, православних священників, дияконів та читців «тієї самої мови (*ὁμογλώττους*), що й вони»; див.: Theodor et. *Hist. Eccl.*, 5, 30. — P. 330 / Ed. L. Parmentier, L. Scheidweiler. — 2nd ed. — Berlin, 1954.

деяких слов'янських чи, принаймні, праслов'янських джерелах³⁷. Одним словом, важко узгодити цю постульовану доброзичливість Візантії з її культурною гординою, що в документах IX—XI ст. підтверджується дуже виразно, — гординою, що поставила грецьку мову на перше місце серед усіх мов³⁸.

Коротше кажучи, конкретних деталей у грецькомовних історичних описах візантійських місій ми не знайдемо. Хоча, можливо, ще не все втрачено, бо поряд з історичними описами цих місій маємо доволі великий масив текстів, які я назвав би уявними описами. Цей масив текстів, досі під цим оглядом не проаналізований, складає більш як півдюжину одиниць і охоплює понад тисячу сторінок. Маю на думці своєрідні «духовні романи» — це або оповіді про апостолів, писані на початках християнства, в I ст., коли всі ще були язичниками і коли місіонерство було єдиним завданням головного героя; або агіографічні повісті, писані в пізніші часи, коли герой протистоїть іудеям чи мусульманам. Апокрифічні Діяння апостолів не підійдуть, мабуть, для нашого дослідження з огляду на ранній час їх появи — цікаві вони лише як джерела літературних мотивів для агіографічних повістей і як тексти, де творення чудес визнано за найефективніше місіонерське знаряддя. Проте решта текстів можуть виявитися корисними як для літературних, так і для традиційних історіографів місіонерства навіть пізнішого періоду, оскільки ці тексти датуються VIII—X ст. Щонайменше вони розкажуть нам, як сучасники перших місій на Русь уявляли собі місіонерську діяльність; щонайбільше вони можуть дати нам уявлення про справжню місіонерську діяльність у тих часах, виходячи з їхніх власних анахронізмів. До таких текстів відноситься диспут Грегентія, єпископа гімьаритів, з євреєм Гербаном³⁹, де знайдемо деякі структурні паралелі до диспути Кирила-Костянтина з хозарами; сюди ж належить розлоге Житіє Теодора Едеського, з якого довідуємося про навернення і мученицьку смерть якогось каліфа в час правління імператора Михаїла (помер 867 р.)⁴⁰.

³⁷ Див. мій гострий коментар, що стосується Феофілакта: *Slavic Review*.— 1964.— N 23.— P. 229, посил. 32; більш прихильну характеристику див.: *Obolensky D. Six Byzantine Portraits*.— Oxford, 1988.— P. 34-82, зокрема, с. 77—82. Залишається додати, що Феофілакт скаржився на вбогість латинської мови (див.: *Discussion... Concerning Latin Errors* / Ed. P. Gautier // *Theophylacte d' Achride. Discours...*— Thessalonica, 1980.— 257,5—6; 11—15) і сварив «ту скотину», болгарське духовенство (900 р.), за недостатнє знання грецької мови (див. його *Vita Clementis*, 22, 66 / Ed. Milev.— 1955.— P. 76).

³⁸ У цьому відношенні *locus classicus* є Послання Псевдо-Фотія до Захарії, вірменського католика. Текст — у тому вигляді, в якому він дійшов до нас — навряд чи належить Фотієві (див. статтю Б. Уттьє (B. Outtier) у кн.: *Photii...* / Eds. B. Laurdas, L. Westerlink (посил. 47).— 1985.— Вк. III.— P. XI), але він досить давній. Переклад відповідного уривка, а також інформацію про різнодруки див.: *Dvornik F. The Idea of Apostolicity in Byzantium...*— Cambridge (Mass.), 1958.— P. 239-240.

Сумніви щодо доброзичливості Візантії у стосунку до богослужбових текстів і відправ іноземними мовами, схоже, поділяють і інші вчені. Див. мій погляд на це питання у статті часопису *Slavic Review*.— 1964.— N 23.— P. 228—231, та інших авторів: *Obolensky D. The Byzantine Commonwealth* (посил. 1).— P. 151-153; *Reháček L. Sugdové...* (посил. 4).— P. 60—61; *Vavřínek V. The Introduction...* (посил. 1).— P. 255-266.

³⁹ Грегентій: див.: *Bibliotheca Hagiographica Graeca* / Ed. F. Halkin.— 3rd ed.— Bruxelles, 1957 (далі: BHG).— Nos. 705—706i; під ред. того ж автора: *Auctarium BHG*.— 1969.— P. 77—78; під ред. того ж автора: *Novum Auctarium BHG*.— 1984.— P. 82.

⁴⁰ Теодор Едеський: BHG³ / Ed. F. Halkin.— Nos. 1744—1744e (N 1744 охоплює 120 сторінок!); під ред. того ж автора: *Auctarium BHG*.— 1969.— P. 180; під ред. того ж автора: *Novum Auctarium BHG*.— 1984.— P. 202—203.

Першість, однак, слід віддати двом Життям, складеним у I ст. після Різдва Христового. Це — Житіє св. Панкратія Тавроменійського із Сицилії (ймовірно, сучасника св. Петра), — півний текст цього Життя був недавно встановлений у важливій праці доктора Цинтії Столлман⁴¹, а також дещо коротше Житіє апостола Андрія, що виникло на поч. 800-х рр. і частково пов'язане з Житієм Панкратія⁴². Панкратій, місіонер з покликання, був людиною вельми розсудливою в тому, що торкалося мови. Не будемо з'ясувати тут, як потрапили аvari до Сицилії чи до Південної Італії в I чи навіть у VIII ст., — факт, що вони потрапили туди як полонені. Перед тим, як охрестити цих аварів, Панкратій запитав у тавроменійських властей, якою мовою вони розмовляють, тобто зробив те саме, що й Кирило-Костянтин, який довідувався в імператора Михаїла про мову морав'ян. Авари, як виявилось, не розмовляли ні по-грецькому, ні по-латинському. Відповідно, у кожному реченні, де говориться про наступну бесіду Панкратія з ними, нам нагадують про те, що бесіда ця велася через перекладача. Як тільки аvari були охрещені, вони тут же почали говорити по-грецькому — чудо, звичайно, але в цьому чуді, якщо не розуміти його дослівно, криється зерно історичної правди⁴³.

Житіє Панкратія дає нам і іншу інформацію, якої марно шукати в історичних місіонерських описах, а саме — перелік літургичних і обрядових книг та предметів, що їх нововисвячені священики та єпископи брали з собою в місіонерські мандрівки або використовували в боротьбі з ідолопоклонством. У Житті згадуються книги — збірники уривків зі Святого Письма, своєрідні читанки, що мали бути читані новохрещеним на великі свята. Згадується про переписування і поправлення книжок, необхідних для нової пастви. Описуються книги-зразки з переказами життя Христа, подій Старого й Нового Завітів, що мали оздоблювати стіни майбутніх церков, зведених на новонавернених землях; більше того, книги-зразки мали використовуватися водночас із читанням Євангелія⁴⁴ (бачимо в цьому прообраз сучасних лекцій, ілюстрованих слайдами). У Житті Панкратія знаходимо

⁴¹ Панкратій: BHG³ / Ed. F. Halkin. — Nos. 1410—1410m; під ред. того ж автора: Auctarium BHG. — 1968. — P. 146; того ж автора: Novum Auctarium BHG. — 1984. — P. 165. Також див.: Stallman Cynthia Jean. The Life of S. Pancratius of Taormina, I-II (неопублікована дис., д-р філол. наук). — Oxford, 1986 (далі: Stallman C. Pancratius).

⁴² Андрій Апостол: BHG³ / Ed. F. Halkin. — N 102; ред. того ж автора: Auctarium BHG. — 1969. — P. 22; ред. того ж автора: Novum Auctarium BHG. — 1984. — P. 21.

⁴³ Stallman C. Pancratius. — Pt. I. — P. 269—274, зокрема, P. 269, 14—270,4: ἤρξατο οὖν ὁ μακάριος περὶ τῆς αἰχμαλωσίας (тобто, полонені аvari) ἐρωτᾶν αὐτὸν, ποίου γένους ἐστὶν καὶ ποια γλῶσσα ἐν αὐτοῖς, καὶ φησὶν, “τέκνον, ἔχεις “Ελληνας τῆς σοφίας πράξιν εἰληφότας”; ὁ οὖν Βονιφάτιος πρὸς τὸν μακάριον, “οὐχί, πάτερ, ἀλλὰ πάντες “Αβαροι εἰσὶν, ἔθνος πάνυ μιαρὸν, μὴδ' ὄλωσ τῆς πατρικῆς γλώσσης προσεγγίζοντα. Див. сс. 270, 15—271,3: ἐνέγκας (тобто урядник) δὲ καὶ ἐρμηνέα, εἶπεν αὐτοῖς ὅτι, “ἡμεῖς Χριστιανοὶ ἐσμὲν καὶ Χριστὸν ὁμολογοῦμεν, καὶ εἰδὲν μάθετε καὶ ὑμεῖς τὸ “Ελληνιστὶ καὶ “Ρωμαῖστὶ, ποιοῦμεν ὑμᾶς Χριστιανούς.” Див. сс. 271, 12—272, 1: ὁ δὲ μακάριος διὰ τοῦ ἐρμηνέως εἶπεν πρὸς αὐτούς, “ἄνδρες, εἶπατε ἡμῖν τὰ μεγάλα, ἃ ἐώρακατε, καὶ ἡμεῖς λέγωμεν ὑμῖν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἰσχυροῦ τὸν λόγον.” οἱ δὲ ἄνδρες πρὸς τὸν μακάριον διὰ τοῦ ἐρμηνέως, “ἡμεῖς “Αβαρικὸν ἔθνος ἐσμὲν. Див. сс. 274, 7—10: Καὶ ἦν ἰδεῖν φοβερὸν Θεάμα ἐπὶ τῷ ἀλάλω ἔθει, ὅτι, ὡς ἐκυβίστου ἐαυτοῦς εἰς τὸ ὑδωρ καὶ ἀνήρχοντο πεφωτισμένοι, διανοίγεσθαι τὰς γλῶσσας αὐτῶν καὶ λέγειν, “δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεὸς τὸ ἀληθινὸν καὶ δεδοξαμένον φῶς”. У Pancratius, част. II, с. 269—288 Столлман героїчно намагається довести історичну достовірність даного епізоду.

⁴⁴ Про літургичні та обрядові книги і предмети див.: Stallman C. Pancratius. — Pt. I. — P. 11,2: “φέρε μοι τὸν τόμον τῆς χειροτονίας καὶ τοῦ ἐνθρονιασμοῦ. Див. с. 35,11—36,2: ἦν γὰρ ὁ μακάριος ἀποστόλος Πέτρος δεδοκῶς αὐτοῖς ἅπασαν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν, τόμους δύο τῶν Θεῶν μυστηρίων, εὐαγγέλια δύο, ἀποστόλους δύο, οὓς ἐκήρυξεν ὁ μακάριος Παῦλος

також катехизисну проповідь, у якій св. Петро переказує зміст Старого Завіту; проповідь ця, хоч яка довжелезна, охоплює тільки період від Адама до Авраама⁴⁵. Житіє св. Андрія вкладає такого ж типу проповідь в уста первозданного апостола; на щастя, ця проповідь набагато коротша⁴⁶. Таке проповідування Старого Завіту здається нам страшенно складним і нудним способом ознайомлення невігласів-поган з новою релігією, але схоже, що метод цей і справді практикувався: подібний виклад знаходимо на початку

ὁ ἀπόστολος, δύο δισκοποτήρια ἀργυρᾶ, δύο σταυροὺς ἔχοντας ράβδους κεδρίνους, τὴν διακόσμησιν τῆς ἐκκλησίας, ἤρουν τὴν εἰκόνα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν Παλαιάν τε καὶ τὴν Νέαν Διαθήκην, ἃ ἐγένοντο κατὰ κέλευσιν τῶν ἁγίων ἀποστόλων. Див. сс. 44, 5—14; καὶ λαβὼν ὁ μακάριος Παγκράτιος τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν καὶ τὰ ἅγια εὐαγγέλια καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν τοῦ ἁγίου Πέτρου τοῦ ἀποστόλου καὶ τὰς καθολικὰς αὐτοῦ δύο ἐπιστολάς καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἃ καὶ ποιήσας ἐν πίναξιν χαρτῶοις ἦν σὺν τῇ τοῦ ἀποστόλου εἰκόνι, καὶ ταύτας τὰς δύο εἰκόνας σὺν τῷ σταυρῷ διακατέχων, προσήλθε τῷ Φάλκωνι, καὶ ἐγγίσας τῷ ἀνδριάντι καὶ τύψας αὐτὸν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, οὐδαμοῦ ῥησις, οὐδαμοῦ πνοή, οὐδαμοῦ ἢ τῶν ἀκαθάρτων δαιμόνων ἀλαζονεΐα, ἀλλὰ μόνα καὶ κενὰ τὰ Θεσιαστῆρια τοῦ ἀναστοθήτου Φάλκωνος.—Про переписування книги з місіонерською метою та про читання під час великих свят див: Т а м ж е.— С. 275,13—276,2: ὁ δὲ μακάριος πρὸς με (тобто Еваргійос, ймовірний автор Житія), “λάβε [sic?], τέκνον, σὺν Ξανθίππῳ, μᾶλλον δὲ Ἐλαφροδίτῳ, καὶ γράψατε αὐτοῖς τῶν μυστηρίων τοὺς τόμους καὶ τὰς διαφόρους τῶν ἐπισήμων ἑορτῶν ἀναγνώσεις καὶ τοῦ ἀποστόλου καὶ τῶν προφητῶν, ἅπερ ἀναγιγνώσκοντες τὰς ἑορτὰς τὰς μεγάλας.”—Про книги-зразки, що вшалися замість ікон на стінах церков див.: Т а м ж е.— С. 12,11—13,2: Πέτρος πελοίηκεν τὴν ἱστορίαν ἅλασαν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ἐκκλησίαν διεκόσμων, ἀπ’ ἀρχῆς ὅτε ἄγγελος τὸ ‘χαῖρε’ κέκραγεν τῇ παρθένῳ, μέχρις οὗ καὶ ἀνελήφθη ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστός, ... αὐτοὶ ἐνετύπουν αὐτὰς ἐν πίναξιν χαρτῶοις καὶ παρεδίδωσιν [sic] τῷ ἐπισκόπῳ, καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν πλήρωσιν τῆς οἰκοδομῆς ἐνετύπου αὐτάς. Див. с. 86,14—88,14: “τέκνον Εὐάγγριε, ἐνεγκέ μοι τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὰς μεμβράνας τὰς ἐν ἱστορίᾳ οὐσας καὶ τὰς εἰκόνας, “ὡς καὶ ἔστησεν ἐνώπιον ἡμῶν, ὅτε τὸ παννύχιον ἐπετελοῦμεν, καὶ ποιήσας τὸ πρέπον σέβας, ἐξηγέρθη, καὶ ἀναπτύξας τὰ κατὰ Ματθαῖον [τὸ] ἅγιον εὐαγγέλιον, λέγει πρὸς με, “τοῦτο ἡμῖν ἀνάγνωθι, τέκνον.” ὁ δὲ μακάριος κατέσχε τὰ τοῖς πίναξιν ἐγκείμενα. ὡς σὺν ἡρξάμην ἐγὼ ἀναγνῶναι, αὐτὸς ἐρμήνευεν καὶ ὑπεδείκνυεν αὐτοῖς ἅπασαν εἰκόνα τῆς ἐν σαρκὶ οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ λόγῳ, ἅσπερ παρέδωκεν αὐτῷ ὁ μακάριος ἀπόστολος Πέτρος. ἀπ’ ἀρχῆς ἅπαντα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ὑπέδειξεν, ἀπὸ τοῦ τὸν ἄγγελον τῇ παρθένῳ προσελθεῖν καὶ ἀφ’ οὗ ἐτέχθη, καὶ πῶς ἐβαπτίσθη καὶ πῶς ἐσταυρώθη, καὶ ἕκαστα σὺν τῶν θαυμάτων καὶ τὴν ἀνάστασιν. ταῦτα μὲν πάντα, ὡς προεῖρηται, ὑπεδείκνυεν αὐτοῖς εἰς πλείονα φωτισμὸν τὸν εὐαγγελισμὸν, τὴν γένναν, τοὺς μάγους, τὴν ἐπιβουλήν τοῦ Ἡρώδου, τοὺς ποιμένας, τὴν φάτνην, τὸ σπήλαιον, τοὺς ἀναιρεθέντας παῖδας, τὸν Πρόδρομον, τὸν Ἰορδάνην, τὸν κύριον κατελθόντα ἐν τοῖς ὕδασι, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐρχόμενον ἐπ’ αὐτόν, τὰ ἀκόλουθα τούτων, τοὺς ἀποστόλους, τὰς ἰάσεις. τὰς παραβολὰς δὲ πάσας διερμήνευον, ἐσαφηνίζεν πάντα τὰ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ μικρὰ τε καὶ μεγάλα ἐγκείμενα, μᾶλλον δὲ πάντα μεγάλα τὰ ἐν αὐτῷ, καὶ οὐδὲν ταπεινὸν ἢ χαμερπὲς τὰ μὲν ἐν τοῖς πίναξιν ὑπέδειξε τὰς δὲ παραβολὰς διερμήνευσε αὐτοῖς λέγων ὅτιπερ, “τεκνία μου ἀγαπητὰ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ταῦτα πάντα τὰ ἀγαθὰ ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθείς ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου εἰργάσατο ἐπὶ τῆς γῆς ὄφθεις καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστραφεῖς.” ἤλθεν οὖν ὁ μακάριος καὶ ὑπέδειξεν αὐτοῖς τὸ πάθος, τὸν σταυρὸν, τὴν ταφήν, τὴν ἀνάστασιν, ἕως οὗτο ἀνελήφθη εἰς οὐρανὸς ἀπὸ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, καὶ πληρώσας πάντα, ἐκαθέσθη, κελεύσας καὶ Βονιφατίῳ σὺν Λυκαονίδῃ καθεσθῆναι. ἴστατο γὰρ ἕως οὗτο πάντα ὑπέδειξεν αὐτοῖς. λέγει οὖν πρὸς με ὁ μακάριος, “τέκνον, πτύξας ἀποθοῦ εἰς τὴν θήκην αὐτοῦ τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον.” Див. с. 38,14—39,6: καὶ λαβὼν ὁ μακάριος τοὺς πίνακας, οὓς ἦν ἱστορήσας ὁ Ἰωσήφ, ἀναπτύξας ὑπέδειξεν αὐτοῖς λέγων, “θεῖναι μὲν πρῶτον τὸν εὐαγγελισμὸν, τὴν γέννησιν, τὸ πῶς ἐβαπτίσθη ὑπὸ τοῦ Προδρόμου, τοὺς μαθητάς, τὰς ἰάσεις, τὴν προδοσίαν, τὴν σταύρωσιν, τὴν ταφήν, τὴν ἐκ τοῦ “Αἰδου ἔγερσιν, τὴν ἀνάληψιν· ταῦτα πάντα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διακοσμεῖτε, ἵνα ὁρῶντα τὰ πλήθη τῶν εἰσιόντων, ὑπόμνησιν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου λαμβάνοντες, ἀναξωπυροῦνται.

⁴⁵ Stallman C. Pankratios.— Pt. I.— P. 28,12—34,3.

⁴⁶ Див.: Epiphani monachi et presbyteri edita et inedita / Ed. A. Dressel.— Paris; Leipzig, 1843.— P. 60—63.

історичного Життя слов'янського апостола Мефодія, до якого він потрапив, мабуть, з якогось тексту, призначеного для проповідницьких цілей. Невдовзі ми ще раз зіткнемося з такою ж практикою, коли перейдемо до обговорення відповідних місць Початкового літопису.

Аналогічний випадок, коли нову паству постачали надскладними дидактичними матеріалами, знаходимо в описах вселенських соборів, що їх серед іншої всячини надibuємо в посланні патріарха Фотія до новоохрещеного царя Бориса-Михайла⁴⁷. Доктринерські тонкощі цих описів явно не в'яжуться з особою адресата. Єдине, чим можна пояснити їх у тому посланні, то це припущенням, що болгарський цар чи його вельможі були, під оглядом релігії, доволі освіченими людьми. Все ж наявність таких же описів на початку Життя Мефодія вказує, що й вони, мабуть, знаходили застосування в місіонерській практиці.

Поділ описів візантійських місій на історичні й уявні стає в пригоді дослідникові, який вивчає історію хрещення Русі, бо дає йому можливість встановити третю, проміжну категорію — категорію місіонерських текстів змішаного типу. Такі тексти відштовхуються від реальних подій, але представляють їх у «чудесному» світлі. Користуючись цією класифікацією, зможемо визначити належне в історіографії місце для найдовшого візантійського опису хрещення Русі, а саме, 97-ї глави *Vita Basilii*, біографії імператора Василя I (867—886), тексту сер. X ст., в якому описується «перше» хрещення Русі, що відбулося в 860-х рр. У даній главі знаходимо декілька моментів, уже znаних нам з історичних місіонерських описів: щедрі подарунки, якими осипали поган; залежність між мирним договором і хрещенням; ознайомлення правителя і його знаті з новою вірою; використання Старого Завіту в проповідях, — але знаходимо також чудеса. Цей дорожочинний текст під оглядом історичної інформації і дезінформації аналізується в кожному науковому дослідженні, присвяченому початкам християнства на Русі. А для наших цілей буде достатньо процитувати його в перекладі⁴⁸.

«А ще імператор приборкав буйний і цілковито безбожний народ росів, прихиливши їх щедрими подарунками золотих, срібних і шовкових одерж; він уклав з ними мирну угоду, намовив їх прийняти благодать хрещення, поставив над ними [архі?] єпископа, що отримав висвяту від патріар-

⁴⁷ Послання — точніше, *liber hortatorius* — датується 865 р. Найновіше видання його див.: *Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia* / Eds. B. Laurdas, L. G. Westerlink. — 1983. — Pt. I. — P. 1-39 (Ep. I). Из 1208 рядків цього послання 559 присвячені описам соборів. Англійський переклад див.: *White Despina Stratoudaki, Berrigan Joseph R., Jr. The Patriarch and the Prince.* — Brooklin (Mass.), 1982. Західні місіонери теж використовували Старий Завіт як основу для проповідей, однак меншою мірою. Див.: *Sullivan R. E. The Carolingian Missionary* (посил. 29). — P. 715-720.

⁴⁸ Цей переклад входить у нове коментоване видання *Vita Basilii* (- *Theophanes Continuatus*, 5), підготовлене мною до друку. *Loci paralleli* до 97-ї глави *Vita Basilii*, див. у посланні Фотія, 2,293—305 (до східних епархій) = 1,50: *Photii...* / Eds. Laurdas-Westerlink (посил. 47); *Theophanes Continuatus*, 4,33=196,12—15, Bonn; а також у текстах, згаданих у посиланні 13.

Найновіші коментування цієї глави з погляду історіографії див.: *Müller L. Die Taufe Russlands.* — München, 1987. — P. 62—64; *Vodoff V. Naissance de la chrétienté russe.* — Paris, 1988. — P. 30-34. Про те, як у ростовській агіографії (прибл. 1200 р.) зійшлися до купи Фотій, князь Володимир Великий і ростовський єпископ Леонтій, див.: *Poljakov F. V. Die Auffassung der byzantinischen Mission in der lokalen hagiographischen Überlieferung über den Heiligen Leontij von Rostov* / Ed. K. Chr. Felmy et al. // *Tausend Jahre Christentum in Russland.* — Göttingen, 1988. — P. 445—459.

ха Ігнатія. Прибувши в країну згаданого народу, архієпископ здобув собі їхнє визнання таким чином. Вождь того племені скликав своїх підданих на збори і головував на них, разом зі старійщинами свого двору; останні обстоювали свої забобони з більшою навіть упертістю, ніж усі решта, так-бо вони звиклися з ними за довгий час. Сперечаючись про свою релігію і релігію християн, покликали вони священника, що недавно прибув, і запитали, з чим він приїхав і чого має їх навчити. Священик простяг їм Святе Письмо Євангелія Божого і прочитав їм про кілька чудес, сотворених Спасителем нашим і Господом; він також з'ясував їм деякі з чудес Господніх, списаних у Старому Завіті. Після чого роси сказали: «Якщо нам не покажуть чогось подібного, особливо такого, що, як ти кажеш, сталося трьом юнакам ув огненній печі, то ми анітрохи тобі не повіримо і більше не будемо слухати того, що кажеш.» Священик поклався на істинне слово Його, хто сказав: «І коли що просити ви будете в імення моє, те вчиню» та: «Хто вірує в мене, той учинить діла, які чиню я, і ще більш від них він учинить» (при тому, що те, що чиниться, чиниться задля спасення душі, а не задля позору), і сказав їм: «Хоч не слід спокушати Господа Бога, та якщо ваше рішення прийняти Бога йде від серця, то можете просити Його все, що забажаєте, і Бог напевне почує ваше прохання, тому що ви увірували, навіть якби сам я був найпоследнішим, найменшим чоловіком». Вони попросили, щоб оту саму книгу християнської віри, тобто Боже і Святе Євангеліє, кинути у вогонь, розведений ним; якщо їй не станеться нічого і вона не згорить, то вони приймуть Бога, якого він проповідує. Після слів цих священик звів очі і руки до Бога і сказав: «Ісусе Христе, Господи наш, у час цей хай славиться ім'я Твоє перед усім цим людом», і книга Святого Євангелія була кинута ув огненну піч. Минуло декілька годин, піч загасла, і виявилось, що свята книга залишилась ціла й неушкоджена, не обгоріла й не покоробилась від вогню,— навіть китички на застібках книги вціліли такими, як були. Коли варвари те побачили, то були приголомшені величчю цього чуда, і, відкинувши всякі сумніви, почали охрещуватись.»

VI

Описи візантійських місій — чи то історичні, уявні, чи змішаного типу — стають у пригоді при перечитуванні Початкового літопису⁴⁹. Наведу шість прикладів, дібраних мною зі сторінок, що описують князювання Ольги, Святослава і Володимира.

1. Візантійський імператор дорікнув Ользі за те, що не дотримала своєї обіцянки послати йому «воя многи в помощь»⁵⁰. Імператор зовсім не був таким недоумком, яким його показує літопис: він просто вимагав те, що йому належало від правительки варварів,— пригадаймо, що, у викладі Початкового літопису, Ольгу щойно охрестили в Константинополі й імператор був їй за хрещеного батька. Докір імператора — не літературна вигадка, тільки невід'ємний елемент тогочасної дипломатії. Якихось двадцять п'ять років перед тим, як Ольга побувала в Константинополі, візантійський патріарх Микола Містик, остерігаючись вторгнення болгар у 920-х рр., нагадував

⁴⁹ Початковий літопис (далі — ПВЛ) цитується за текстом під ред. Д. С. Лихачова: *Повесть временных лет.* — М.; Л., 1950. — Ч. I.

⁵⁰ ПВЛ. — С. 45.

недавно охрещеному вождеві кавказьких абазгійців про його обов'язок підтримати імперію військами, якщо його про це попросять⁵¹.

2. Довжелезний переказ Старого Завіту, яким починається промова Філософа, звернена до Володимира⁵², вже не збиває нас з пантелику, бо ми вже знаємо, що і уявні, і змішаного типу описи місій вдавалися до однієї й тієї ж педагогічної методики.

3. Не здивує нас і «Запона» — тобто клопоть тканини, що його Філософ демонструє Володимирові як своєрідний наочний посібник⁵³, бо пригадуємо собі книги-взірці із сценами з життя Христа, що роздавалися місіонерам у Житії Панкратія⁵⁴.

4. Не здивуємося також, чому на «Запоні» Філософа зображена сцена Страшного суду. В одному з візантійських джерел X ст. читаємо, що з такою самою метою Страшний суд показували й століттям раніше у Болгарії (правда, не на «Запоні», тільки на стіні мисливської хатини Бориса-Михайла) і що ефект був негайний, бо варвар Борис-Михайл тут-таки прийняв християнство⁵⁵.

5. Коли імператори Василій II і Костянтин VIII закликали до єдиної віри, що віднині мала поєднати Володимира з Візантією, в закликах цих звучав той самий мотив братерства і солідарності, що століттями використовувався імперською пропагандою — втім, і на поч. X ст., коли під цим гаслом велися війни з болгарським царем Симеоном⁵⁶.

6. У часто цитованому невеликому уривку з Літопису говориться, як Володимир відбирав дітей видатних людей, щоб віддати їх в «ученьє книжное» (щоб б під цим не розумілося), і як лементували осиротілі матері⁵⁷. Можливо, матері й справді лементували, — як би там не було, але Літопис у цьому місці висловлюється дуже обтічно, хоча вчені (з XVIII по XX ст.) все одно намагалися витиснути з нього еліксир Кирило-Мефодієвської спадщини⁵⁸. Цей випадок має одну сирійську паралель, яку я охоче наведу, бо вона вичерпна щодо подробиць і проливає світло на значення ужитого в Початковому літописі словосполучення «ученьє книжное». Симеон Горець,

⁵¹ Nicholas Mystikos. Letter 162, 13—19 (посил. 8).— С. 486; дата послання: 924—925 pp.

⁵² ПВЛ.— С. 61—71.

⁵³ ПВЛ.— С. 74.

⁵⁴ Див. стор. 21 даної статті та посил. 44.

⁵⁵ Див.: Theophanes Continuatus, 4,15=163,19—164,17, Bonn. Зв'язок між текстами ПВЛ і продовженням Феофана був помічений давніше, див.: Dujčev I. Légendes... (посил. 27), зокрема, с. 66, посил. 2.

⁵⁶ ПВЛ.— С. 76. Для порівняння див. текст, перевиданий Р. Дженкінсом: Jenkins R. J. H. The Peace with Bulgaria (927) Celebrated by Theodore Daphnopates // Polychronion. Festschrift F. Dölger.— Heidelberg, 1966.— S. 287—303, зокрема, с. 289 (μικέτι Σιβόθης καὶ βάρβαρος. ... Χριστιανοὶ δὲ πάντες) і с. 239 (οἱ τοῦ ἐνὸς ἐνικώτατοι). Пор. також точку зору болгар і візантійців, вкладену Феофаном в уста Бориса-Михайла: Theophanes Continuatus, 4,15=164,14, Bonn (ὡς ἦδη ἐν ἅλλ' οὐ δὴ οὐκ ὄντων αὐτῶν). Пор. також: Nicholas Mystikos. Letter 8, 14—24 (посил. 8).— С. 46; Letter 9, 19—25, 192—196.— С. 54, 64 (про те, як християнство зріднило болгар Симеона з візантійцями: вони є ἐν σοφίᾳ у вірі). Пор. також тексти, які я наводжу у: Slavic Review.— 1964.— № 23.— P. 226, посил. 22. Паралелі знаходимо й на Заході (IX ст.: надія на укладення союзу між франками Людовика Побожного та данцями), див.: Rimbart. Vita Anskarii, що його цитує Салліван: Sullivan R. E. The Carolingian Missionary (посил. 29).— P. 724, посил. 113.

⁵⁷ ПВЛ.— С. 81.

⁵⁸ У 1791 р. Ф. В. Каржавін у своїй кн.: Karžavin F. V. Précis historique sur l'introduction des lettres en Russie (St. Petersburg) писав: «Car ce ne fut que dans l'intention d'éclairer son peuple qu'il [тобто Володимир] fonda des Écoles dans lesquelles il fit entrer de force les enfants

місіонер-доброволець, що діяв у напівпоганському регіоні вздовж Євфрату, «постриг у ченці» вісімнадцять хлопців і дванадцять дівчат. При цьому Симеоніві довелося вислухати плачі, нарікання й прокльони матерів тих дітей. Вибраним хлопцям та дівчатам він видав дощечки для писання і навчав їх протягом п'яти років, поки вони не сягли статевої зрілості і вже не могли жити разом. За цей час діти вивчили Псалтир і Святе Письмо, що й було їхнім «ученьем книжним»⁵⁹.

VII

Дізнатися про те, як, наприклад, Лев I, візантійський імператор V ст., посадив арабського вождя Аморкеса на одне із чільних місць за своїм столом, аби так переманити його в християнську віру⁶⁰; про те, як двох новонавернених нубійських правителів VI ст. пов'язали нові, міцні узи солідарності; довідатися, до яких методів удавався Симеон Горець, навчаючи напівпоганських дітей з-над західного берегу Євфрату, і як на його методи реагували матері тих дітей,— усе це, звичайно, цікава справа. А розглянути кожний такий факт у його контексті — справа корисна. Я весь час, хоча й побіжно, наводив читача на думку, що хрещення Русі було локальним — і, безперечно, непростим — варіантом загальної моделі, що її можна простежити упродовж півтисячоліття. Якщо не випускати з уваги загальну модель, то можна краще, глибше збагнути і сам цей варіант, і місцеві джерела, що його описують. Так, респектабельне місце, виділене для Аморкеса на банкеті Льва I, нагадає нам про почесні, віддані Ользі за імператорським столом під час її відвідин Константинополя п'ятьма століттями пізніше⁶¹.

У даній статті візантійська модель перебувала в центрі нашої уваги. Далі буде навпаки: всю увагу ми присвятимо особливим і, можливо, унікальним ознакам руського варіанту цієї моделі.

З англійської перекладав Йосип ВІЛЬХОВИЙ і Марія ГАБЛЕВИЧ

Ihor SHEVCHENKO

RELIGIOUS MISSIONS SEEN FROM BYZANTIUM

Relying on the fact that before the Christianization of Rus' Byzantium had about 500-years' experience of missionary activity in Europe, Asia and Africa, the author suggests that the Byzantine model of Christianization was also applied to Rus'. The author has defined the main distinctive features of the Byzantine model which revealed itself most intensively in the sixth and the ninth and the tenth centuries, and used for this purpose a considerable amount of sources, mostly of Byzantine origin. The author will proceed with his research, analyzing the peculiarities of the model which was incarnated in Rus'.

[sic?] des gens de distinction pour y apprendre à lire et à écrire. On voit par là que l'Eglise Russe a fait usage dès son origine, pour le service Divin, des livres traduits du Grec en Slavon par le Philosof [sic] Kirіne autrement l'Evêque Konstantine.» Передрук: Долгова С. Неизвестное русское сообщение XVIII в. о Кирилле и Мефодии... // Kirilo-Metodievski Studii.—1988.— № 5.— С. 191. Сучасну наукову думку в цьому питанні див.: O b o l e n s k y D. The Cyrillo-Methodian Heritage in Russia // Dumbarton Oaks Papers.—1965.— N. 19.— P. 58-59 зокрема.

⁵⁹ Про Симеона Горця, що вчив дітей і через те «не мав часу відірватися від кіз і чогось навчитися», див.: J o h n o f E p h e s u s. Lives (посил. 15), I // РО.—1923.— N 17.— P. 241-246. Західні паралелі VIII—IX ст., зокрема ті, що стосуються духовної освіти дітей (новонаверненої?) знаті, див.: S u l l i v a n R. E. The Carolingian Missionary (посил. 29).— P. 713, зокрема, посил. 50.

⁶⁰ Див. с. 17 і посил. 22 даної статті.

⁶¹ Випадок з Аморкесом був відомий ученим колам імператора Костянтина Порфирородного, що гостив у себе княгиню Ольгу, оскільки історія ця переказана у «Витягах» (Ексерпта) з описів іноземних посольств до Візантії; збірка «Витягів» укладалася під наглядом Костянтина. Тексти див. у кн. під ред. де Бора: Ексерпта... / Ed. С. де Воог (посил. 22).